

**Коробка Галина Олексіївна,
Лазарєв Володимир Анатолійович,**
магістри релігієзнавства Національного університету “Острозька академія”

ВИКОРИСТАННЯ ХАРИЗМАТИЧНИМИ ЦЕРКВАМИ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті розглядається використання харизматичними церквами сучасних інформаційних технологій; стверджується, що засоби масової інформації (ЗМІ), зокрема, телебачення, у тому числі супутникове, Інтернет сприяли поширенню харизматичного руху.

In the article the use of modern informational technologies by the charismatic denominations is discussed. The author suggests that the Mass Media, particularly television (including cable TV) and Internet has advanced the spread of charismatic religious movement.

Поява харизматичних церков і їх стрімке поширення у сучасному пострадянському просторі, вплив вчень цих церков, як на світське суспільство, так і на членів інших релігійних організацій і, власне, на окрему людину, сьогодні має потребу в ретельному аналізі й осмисленні.

Серед вітчизняних авторів, фахівців у сфері філософії і релігієзнавства в розгляді питань, що пов'язані з впливом харизматичних церков на формування особистості, нам допоміг аналіз робіт А. Колодного, Л. Филипович, В. Титаренко, А. Жаловаги, П. Павленко. П. Косухи, П. Яроцького, дослідження яких присвячені питанням виникнення й розповсюдження харизматичних церков в Україні, а також вивченню еволюції та формування ціннісної системи і взаємовідносин цих церков із суспільством та державою.

В останнє десятиліття активному вивченню діяльності та впливу харизматичних церков на особистість і суспільство присвячені дисертаційні праці українських дослідників, зокрема, О. В. Федотової “Антропологічні підстави неорелігійних впливів на особу”.

У сучасній зарубіжній літературі дослідженню феномену харизматичного руху та церков присвячений поважний корпус робіт. У теологічному контексті у нашій роботі нам були цікаві книги протестантських теологів В. Бюне, А. Новака, Н. Райта, Дж. Стотта.

У вивченні діяльності та вчення харизматичних церков, ми користувалися книгами та публікаціями лідерів харизматичних церков С. Аделаджа, Р. Джойнера, І. Косована, К. Коупленда, А. Ледеява, Г. Мадави. Особливу увагу ми звернули на періодику, яка відтворює думку цих лідерів у різних статтях та інтерв'ю, поданих у світських і релігійних засобах масової інформації: журналах, газетах, виступах і статтях в Інтернеті, а також вчення та інформацію розміщену на офіційних сайтах різних харизматичних церков.

У дослідженні використано матеріали з соціології, релігієзнавства, соціальної філософії, філософії культури, філософської та релігійної антропології і аксіології. Тому нас зацікавили роботи Т. Адорно, Л. Десева, Г. Марсея, К. Поппера. У філософському контексті осмислення феномену виникнення, розповсюдження, діяльності та впливу харизматичного руху ми пов'язуємо з культурою постмодерну, тому міркування про вплив харизматичних церков на формування особистості у нашій роботі ми проводимо крізь призму робіт Ж. Бодрійяра, П. Козловського, М. Фуко, М. Хардта, А. Негри, Кімелева Ю. А.

У соціокультурному контексті наша тема пов'язана з аналізом робіт М. Вебера, К. Робіна, Д. Гудінга і Дж. Леннокса. Д. Л. Морена.

Метою нашої статті є визначити вплив використання харизматичними церквами сучасних інформаційних технологій на формування ціннісних орієнтацій особистості.

Сучасний представник харизматичної церкви істотно відрізняється від традиційного віруючого саме тим, що, на відміну від останнього, не просто заявляє про свою релігійність, а більше того, активно її демонструє й популяризує усіма можливими засобами, у тому числі, використовуючи ЗМІ і інші можливості інформаційних технологій. Здійснюючи, таким чином, активну місіонерську діяльність, яка є одним з основних напрямків у діяльності харизматичних церков, оскільки постає як обов'язкова віроповчальна норма, що ґрунтується на заповіді Ісуса Христа “Ідіть по цілому світові, та всьому створінню Євангеліє проповідуйте!”, – що записано у Євангелії від Марка (16:15) [8, с. 102].

Інформаційні системи харизматичних церков спрямовані на

зміни у всіх сферах життя людини: у духовній і матеріальній. Передача інформації – важлива складового процесу формування особистості. Засоби, через які будь-яке суспільство, в тому числі і релігійне, передає ідеї, знання, навички від однієї людини до іншої, у кінцевому рахунку, визначають швидкість і якість цього впливу. Саме інформаційні технології та ЗМІ сьогодні визначають процес передачі і повідомлення культурних і релігійних цінностей, що в кінцевому рахунку визначає сам процес соціалізації особистості як у релігійному, так і у світському суспільствах. Е. Дюркгейм говорив, що основна мета утворення – передавати цінності пануючої культури. До цього покликані і сучасні інформаційні технології і засоби масової інформації. Так як культура кожної нації своєрідна, то і зміст її творінь істотно відрізняється. У Давньому Римі, наприклад, головною метою була підготовка воєначальників і державних діячів, у середні віки в Європі ставився наголос на вивченні християнського богослов'я і його системи цінностей, в епоху Ренесансу основний інтерес спільнот був уже спрямований на культуру, мистецтво, літературу.

З часом змінювалися культурні інтереси людини і, відповідно, сенси, які актуалізувалися в спільнотах. Організації сприяли збереженню знань і цінностей, що накопичені людством, і появи нових. У харизматичних церквах всі новітні досягнення у сфері інформаційних технологій використовуються для того, щоб, прищеплюючи власну систему цінностей, одночасно адаптувати її до цінностей сучасного суспільства, у середовищі якого перебуває сама харизматична громада. З цією метою в інформаційному просторі сучасної України поширюються книги та проповіді пастиря Сандея, теле- і радіопроекти церкви “Посольство Боже”, через канал ТВN є доступні програми за участю пастора Сандея [6].

Життя і діяльність харизматичних церков знаходить відображення і на сторінках світських впливових журналів, і в повідомленнях ЗМІ. Так, у щорічному українському журналі “Обличчя України. Час нових героїв” ми знаходимо повідомлення про те, що “...погляд через призму найбільш впливових людей у всіх сферах життя показав ті процеси, що характеризують сьогоднішню Україну”. У розділі “Релігія” одним із найбільш впливових людей названий пастор церкви “Посольство благословенного Царства Божого для всіх народів” Сандей Аделаджа [7].

ЗМІ висвітлюють і негативні прояви, які мають місце у харизматичних громадах, або пов'язанні з життям та діяльністю членів цих громад, але це також є вказівки на систему цінностей хариз-

матичних церков та їх вплив на формування особистості. Коментуючи заяву старших служителів деяких християнських євангельських Церков України до пастора Сандея Аделаджа з приводу діяльності компанії “King’s Capital” (в результаті банкрутства вкладники цієї компанії залишилися без грошей), завідувач відділом сучасних релігійних процесів Інституту філософії НАНУ (Київ, Україна) Людмила Филипович пише: “Опублікований документ говорить про те, що євангельським церквам не байдуже, що про них думають в суспільстві, віруючі і невіруючі, високопосадовці і звичайні люди. Саме тому вони так серйозно ставляться до свого авторитету, важко напрацьованого за роки активної євангелізації, місіонерства, соціальної роботи. Опублікований документ є результатом солідарного осмислення гарячих подій економічного, соціального і врешті — морального ґатунку. І хоча приводом для цього стала “справа Сандея Аделаджи” і пов’язаний з останнім фінансовий скандал навколо “King’s Capital”, Заява підтвердила здатність і готовність протестантських лідерів оперативно відреагувати на будь-які актуальні події.”

Не справа релігійних людей визначати ступінь вини пастора, з’ясовувати причини, обставини, наслідки діяльності компанії, хоча саме цього, певно, і чекають в суспільстві. На це є правосуддя: суд розбереться у справі і винесе справедливий вирок, але не за віросповідність, а за заподіяну шкоду. Те, що відбувається в інформаційних джерелах стосовно банкрутства чергової фінансової піраміди, привертає увагу багатьох людей не тільки з фінансової точки зору, а також і з релігійної. Тому ця подія трапилась у житті найбільш великої харизматичної церкви в Україні. Як і Людмила Филипович, ми зауважимо, що нас не цікавлять подробиці вияснення і доведення вини причетних до цієї події. Для нас важливо зробити акцент на те, що сьогодні дуже широко ЗМІ використовуються для висвітлення подій у релігійному світі як секулярним суспільством, так і харизматичними церквами, які використовують ЗМІ як для донесення свого вчення, так і для участі у суспільному житті на всіх рівнях.

Що ж стосується власне інформаційно-освітніх систем харизматичних церков, то на прикладі церкви “Посольство Боже” в Україні ми можемо побачити, що спектр їх досить великий: за даними офіційного сайту церкви за 2000 рік: “На базі місіонерського Інституту в червні цього року Комітетом зі справ релігії зареєстрована Духовна академія, в яку входять: школа молитви для новонавернених, молитовне служіння, біблійна школа лідерів, біблійна школа “Соломон”, християнська школа “Данило”,

школа підготовки служителів “Божі орли”, школа “Виховання любові”, школа підготовки вчителів для роботи з молоддю, школа підготовки служителів і лідерів центрів реабілітації, школа мистецтв, християнська освітня музична школа “Давид”, школа вивчення іноземних мов “Holly Way”, бізнес-школа “Преображення”, школа підготовки місіонерів, школа підготовки до шлюбу, центр підготовки служителів п'ятиразового служіння, інститут “Любов Отця”, інститут розвитку особистості і перетворення суспільства, біблійний інститут “Ісус Навин”.

Вплив харизматичного руху на Церкву і суспільство унікальний і не має собі рівних в історії. Його настільки швидкому і широкому поширенню сприяли значною мірою засоби масової інформації. Виникнення руху відбувалося у період стрімкого розвитку телебачення. Саме в цей час з'явилися телепроповідники і навіть телецерква. Харизматичні церкви активно використовували всі комунікативні особливості другої половини ХХ століття, тому з появою нових можливостей, що надані Інтернетом, і з широким розповсюдженням у країнах колишнього СРСР супутникового телебачення на початку ХХІ століття, вплив через ЗМІ збільшується пропорційно розвитку цих засобів.

На думку Ж. Бодрійяра, саме ЗМІ і є та лінія, що позначає глобалізоване суспільство споживання. У той момент, коли самі ЗМІ стають привілейованими об'єктами споживання, коли, у першу чергу, рекламне послання всмоктується з насолодою [3, с. 3], і при наявності нескінченного числа репортажів з місця подій, реаліті-шоу, прямих включень і т. д. , людина не стає частиною цієї дійсності, вона абстрагована від неї засобами комунікації, телеекраном або монітором комп'ютера. “Масові комунікації дають нам не дійсність, а запаморочення від дійсності”, – стверджує Ж. Бодрійяр [3, с. 10]. Цей дивний стан, у якому підтримують сьогоднішні ЗМІ людину – приглушуючи її потоком негативної інформації, приводячи її до стану не шоку від побаченого і почутого, але у спокійний стан знаючої, але такої, що не бере участь, людина. Формування особистості і тут відбувається під знаком споживання. Людина вчиться споживати дійсність, не беручи участь у ній. “Ми живемо, таким чином, під покровом знаків і у відмові від дійсності. Чудесна безпека: коли ми дивимося на образи світу, хто відрізняє це коротке вторгнення дійсності від глибокого задоволення не бути в ній? Образ, знак, послання, усе те, що ми споживаємо, – це наш духовний спокій, підкріплений дистанцією від світу, що навіть сильний натяк на дійсність скоріше заколисує, ніж порушує” [3, с. 15].

Засоби масової інформації і новітні інформаційні технології сьогодні є одночасно й об'єкт, і засіб споживання. І коли мова йде про взаємодію релігійних структур і ЗМІ, ми маємо справу усе з тими ж принципами подачі і споживання інформації, незалежно від того, світські вони чи релігійні. Для того, щоб послання харизматичної церкви було зрозуміле і прийняте, воно повинно відповідати загальноприйнятим критеріям сучасного споживання. “Присутність релігійної тематики на сторінках загальнодоступних засобів масової інформації і той вплив, що вона має на споживача інформації, усе частіше стає предметом обговорення різних конференцій і той вплив, що вона має на споживача інформації, усе частіше стає предметом обговорення різних конференцій і круглих столів” – говорить Олександр Щипків, кандидат філософських наук, редактор програм про релігію Радіо Росії, заступник голови Ради з висвітлення релігійної тематики у ЗМІ при Міністерстві Друку та Телебачення Росії [9]. На його думку, ми живемо у період, коли процес формування релігійних організацій практично завершений. “Найближчі десять років будуть присвячені відбудовуванню внутрішнього життя церков, громад, духовних керівництва. А головне – за прийдешнє десятиліття будуть остаточно сформульовані нові принципи державно-конфесійних стосунків. І саме з цієї точки зору нам необхідно сьогодні подивитися на засоби масової інформації. Подивитися на ЗМІ як на інструмент, що транслює ідеї суспільства і держави в церкву, і, навпаки, ідеї духовних співтовариств – у секулярний світ”.

У цьому вся справа: програми і передачі харизматичних церков через ЗМІ, безсумнівно, впливають на споживача цієї інформації, а, значить, і самі ЗМІ визнаються і використовуються церквами, як ефективні засоби впливу на формування особистості. Особистості, у якій будуть відбиті всі грані взаємодії церква/суспільство і гармонізовані таким чином, щоб харизматичні церкви в цілому могли взаємодіяти і впливати на всі сфери життя сучасного суспільства.

Для повідомлення своїх цінностей харизматична церква використовує як світські засоби масової інформації, так і створені християнськими організаціями, наприклад, телерадіоканали CNL, TVN, Life Estoniya. Християни харизматичних церков або церков “Повного Євангелія”, – вважає ректор Українського гуманітарного інституту А. С. Жаловага, – є, мабуть, найбільш активними місіонерами серед українських християн. Їх молитовні збори, кожне з яких по суті, є продовженням постійної євангелізаційної кампанії. Так і кожна програма у ЗМІ по суті є євангелізаційною [4, с. 39].

Сьогодні служіння пастора Сандея Аделаджа в Україні не залишається без уваги світових засобів масової інформації. Такі популярні журнали світу, як “The Wall Street Journal”, “Forbes”, “Washington Post”, “Christianity Today”, “Ministries Today”, “Charisma” мигтять публікаціями про неймовірну діяльність африканського проповідника в Європі. Всесвітньо відомі агентства новин, такі як “ИТАР ТАСС”, “Inter Fax”, “Reuters”, “Associated Press” часто включають у свої випуски новин репортажі про діяльність “Посольства Божого”, програми з його участю транслюються телекомпаніями ABC, TV, CBN і безліччю інших телеканалів. А найбільша християнська супутникова мережа TBN уже п'ятий рік підряд випускає в ефір телепрограми “Посольства Божого”. У 1999 році членами церкви засноване християнське видавництво “Світла зірка”. У 2002 році церква почала випуск щомісячної євангельської газети “Посольство Боже”. До речі, сам пастор Сандей Аделаджа має диплом журналіста.

У сусідній Росії харизматичні церкви так само активні в інформаційному полі. Протестантські церкви мають у Росії декілька радіостанцій, десятки байтів, періодично їм вдається купувати тривалий ефірний час на регіональних телеканалах. Торік ряд харизматичних церков Петербурга ініціювали створення релігійного медіа-концерну “Асоціація християнської преси”, в якій вже вийшло 20 видань загальним тиражем 180 000 екземплярів. Асоціація створила фонд фінансової підтримки для організації постійно діючих семінарів і курсів журналістської майстерності, верстки і дизайну. Творці Асоціації ставлять своєю метою вийти на рівень, що дозволяє конкурувати зі світською пресою [9].

У січні 2008 року було засновано Асоціацію християнських видавництв України. Засновниками стали сім видавництв, такі як “Видавництво християнського біблійного братерства св. апостола Павла” “Християнська Зоря”, “Маджуга”, “Езра”, “Богомисліє”, “Христианское просвещение”, “Тюльпан”. Як зазначено на сайті асоціації, вона створена для об'єднання зусиль християнських видавництв не тільки для розвитку ринку християнської літератури та поширення ідей християнства, але і створення можливостей для навчання видавничій справі [9].

За останній час створено дуже багато різних медіа структур через які харизматичні церкви позиціонують себе не тільки у своїх церквах, але й світському суспільстві. Як зазначено у зверненні за підписом Президента Асоціації журналістів, видавців і мовників християн “Новомедіа” Руслана Кухарчука: “Мас-медіа є основним інструментом впливу на громадську думку, а також

головним засобом поширення інформації, утвердження ідей, поглядів та етики. У зв'язку з цим ми запрошуємо Церкви, священнослужителів і всіх віруючих зайняти активну позицію з цього питання вже зараз. Християнство та засоби масової інформації в Україні мають стати єдиними у своїх цілях, поглядах і баченні”. У зверненні є заклик до всіх християн 7 грудня 2008 року молитись за “знання та розуміння Божої волі для засобів масової інформації в Україні та її здійснення”; “прославлення Ісуса Христа через ЗМІ”; “спасіння журналістів, а також інших творчих та технічних працівників ЗМІ”; “руйнування влади сатани та гріха у ЗМІ”; “утвердження біблійних принципів та християнської етики у редакційній політиці мас-медіа”; “демонстрацію через ЗМІ Божих чудес і практичності євангельської етики”; “формування професійної команди християн-робітників мас-медіа для виконання Великого доручення Ісуса Христа”; “Боже благословення, захист та забезпечення для людей та організацій в Україні, які сприяють поширенню Євангелія через засоби масової інформації та в оточенні співробітників ЗМІ”.

За повідомленням сайту “Новини християнського світу”, ініціативу Асоціації “Новомедіа” офіційно підтримав президент об'єднання незалежних християнських харизматичних Церков України Повного Євангелія Анатолій Гаврилюк [1].

Як один із прикладів використання засобів масової інформації харизматичними церквами в Україні можна згадати події, що пов'язані з виходом на екрани України художнього повнометражного фільму “Сафо” нової української кіностудії “Ялт-Фільм”. За матеріалами, що надані прес-службою кіностудії на офіційному сайті кримської онлайн-служби новин, прем'єра була призначена на 5 березня 2008 року. Автором сценарію і режисером був Роберт Кромбі. Як заявляють у рекламі творці: “Сафо” – це провокаційна історія про невтримну любов і пристрасть, події якої розвиваються на грецькому острові Лесбос у 1920-х роках. На батьківщині стародавньої поетеси Сафо, першої “лесбіянки”, де під кам'янистими горами вирощуються виноград і маслинові дерева, а традиційна церковна обрядовість і сезонний ритм усе ще домінують у повсякденному житті людей”. І серед описів сюжету фільму зі сценами лесбійських стосунків головних героїнь згадується і те, що це відбувається саме у той час, коли Фрейд і Юнг аналізували сновидіння і висміювали всілякі заборони. Іншими словами, стверджує реклама, це були часи, коли зароджувався наш сучасний світ, що прагне задоволення, сексу.

А вже 4 березня 2008 року пастори церкви “Посольство Боже”

на чолі з пастирем Сандеєм Аделаджа організують прес-конференцію, де була висловлена думка про те, що фільм розбещує суспільство, пропагуючи лесбійську любов. Основним закликом, що озвучений на прес-конференції, був заклик про недопущення у широкий прокат фільму “Сафо”. Пастор Сандей Аделаджа церкви “Посольство Боже” підготував звернення до президента, прем’єр-міністра й у Верховну Раду з метою звернути увагу на зміцнення моральності в українському суспільстві. У відповідь на це продюсер фільму Роберт Кромві висловив Сандею Аделаджи своє невдоволення тим, що він негативно відгукнувся про його творчість і запропонував спочатку подивитися фільм. Після закінчення прес-конференції, вийшовши з залу, уже на вулиці сторони продовжували обмінюватися думками. Режисер фільму Артур Новиков особисто запросив Аделаджу переглянути фільм і свої майбутні роботи.

Прес-конференція викликала резонанс у суспільстві. Подію помітили і відразу вийшов ряд статей і коментарів з приводу прес-конференції у різних засобах масової інформації з різними коментарями, від конструктивних до просто емоційних, і, часом, навіть некоректних [3].

На цьому прикладі ми бачимо, що сьогодні засоби масової інформації використовуються активно як фактор формування ціннісних орієнтацій особистості не тільки світськими, але й релігійними організаціями, в тому числі, і харизматичними церквами. Думка виступаючої проти гомосексуальних стосунків церкви “Посольства Божого” безсумнівно, таким чином, стала відомою більш широким колам нашого суспільства і, відповідно, мала свій вплив. Була продемонстрована позиція церкви щодо теми гомосексуальних стосунків і, водночас, у цій події харизматична церква одержала можливість бути поміченою у суспільстві. Адже, на думку Жана Бодрійяра, “для засобів масової комунікації у суспільстві споживання характерна подача різних фактів у формі універсальної події. Усяка політична, історична, культурна інформація отримується нами в одній і тій же одночасно необразливій і чудотворній формі події. Вона вся цілком актуалізована, тобто драматизована у формі видовища, і вся цілком деактуалізована, тобто узята на дистанції через посередництво комунікації і зведена до знаків” [3, с. 15]. 19 січня 2009 року пастор Олексій Ледеяв відвідав Україну. Відразу після прибуття він дав декілька інтерв’ю християнським телеканалам, таким як “Перехрестя” ТВ та CNL. Пастор не просто висловив деякі думки релігійного характеру, а й використав можливість донести до

широкої, іноді нецерковної аудиторії, коментарі стосовно деяких питань, що пов'язані з Глобальною кризою, економічними та політичними перспективами. Зокрема, він сказав: “Кризи завжди були, є і будуть. Криза – це час змін. Це час, коли змінюються країни, змінюються церкви, і ми з вами повинні змінитися. Під час змін не можна жити по-старому. Тому, якщо ми хочемо успішно пройти цей час, ми повинні змінитися, наші церкви повинні змінитися. Церква має бути особливо активна в цей час”. Як повідомляє християнський мегапортал Invictory, пастор Ледаєв також заявив, що 2009 рік для церков “Нового покоління” буде роком подолання і поширення. “Подолати – це означає подолати будь-який опір, що стоїть на шляху до мети, – підкреслив пастор. – Поширитися – це означає істотно розсунути кордони свого життєвого простору”.

Харизматичні церкви дуже широко використовують сучасні можливості ЗМІ, і при цьому лідери цих церков турбуються не тільки про донесення церковних доктрин, але й про участь церков у суспільному, політичному та економічному житті. Ми також бачимо, що питання впливу ЗМІ на молоде покоління турбують як представників релігійних громад, так і представників наукових, політичних та суспільних громад. Так, 5 грудня 2008 року у Києві на базі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. пройшов круглий стіл, на якому науковці, представники влади та церков обговорювали вплив сімейного виховання, системи освіти та ЗМІ на формування моральності та духовності молодого покоління. Темою круглого столу була: “Моральність та духовність молодих українців: проблеми та шляхи їх вирішення”. Як зазначили учасники засідань, мораль сьогодні у надзвичайно кризовому стані. У своєму виступі Віктор Андрущенко, ректор університету ім. М. Драгоманова, професор, зазначив: “Ми повинні спиратися на інституції, які могли б відродити мораль та духовність українців. На мою думку, це мають бути університети, в першу чергу – педагогічні”, – сказав він і додав: “у цій сфері необхідна тісна співпраця навчальних та релігійних організацій”.

Отже, ми бачимо, що у принципах використання та методиках подачі інформації світськими інституціями та харизматичними церквами дуже багато спільного. Є спільне і у прагненнях, але у харизматичних лідерів конструкції прагнення та моральні основи виражені більш чітко, а тому саме привертають увагу до себе не тільки представників своїх громад або представників інших християнських течій, а також і широких аудиторій. Що, на наш

погляд, є показником впливу харизматичних церков на формування особистості як в церкві, так і в світі, важлива роль у чому належить сучасним інформаційним технологіям.

Список використаних джерел та літератури:

Асоціація “Новомедія” ініціює національний день молитви [електронний ресурс] / Режим доступу: URL // <http://novomedia.org:80/>. – Заголовок з екрана.

Асоціація християнських видавців України виступила з ініціативою заснувати “Програму підтримки і розвитку християнських авторів” [електронний ресурс] / Режим доступу: URL // <http://ru.xbxy.org/>. – Заголовок з екрана.

Бодрийяр Жан. Общество потребления. Его мифы и структуры [Текст] / Ж. Бодрийяр ; пер. с франц. Е. А. Самарской. – М. : Республика, 2006. – 269 с.

Жаловага А. С. Антропологічні аспекти сучасного протестантського проповідування / А. С. Жаловага // Українське релігієзнавство. – 2003. – № 22. – С. 31–45.

Захаров Алексей. Секта Черновецкого против фильма Сафо [Электронный ресурс] / А. Захаров. – Комсомольская правда в Украине. – 2008. – 4 марта. – Режим доступу: www.kp.ua/daily/040308/36271/. – Заголовок з екрана.

Обличчя України. Час нових героїв [електронний ресурс] / Захаров А. – Режим доступу: URL // <http://www.godembassy.org/ru/publ/publ.php?tema=6>. – Заголовок з екрана.

Павленко П. Ю. Сучасні харизматичні церкви і національні інтереси української держави / П. Ю. Павленко // Українське релігієзнавство. – 2002. – №21. – С. 98-107.

Пашкевич Иван, Пашкевич Галина. Посольство Бога на земле / И. Пашкевич, Г. Пашкевич // Колокол. – 2007 – № 10(164). – С. 3.

Щипков А. Доклад на семинаре “Проблемы конфессиональной прессы и светской литературы” [електронний ресурс] / Щипков А. – Режим доступу: URL // <http://ekg.metod.ru/prj/shipkov-svet-rj.html>. – Заголовок з екрана.